

Awakening Areas in *Tazkirat al-Awliya* Mystical Anecdotes

Asiye Karimi*

Seyyed Ali Asghar Mirbagherifard**

Seyedeh Maryam Rozatian***

Abstract

There are anecdotes and stories about the spiritual transformation and repentance in *Tazkirat al-Awliya* which indicate that a gnostic person leaves sin and crime and starts obedience and worship. This is seen in different aspects of Gnosticism. A gnostic repents in different aspects of Gnosticism such as obedience, hierarchy, position, situation, and even in its existence. This has caused to construct a broad range or awakening areas in this prominent mystical work. Besides, as mentioned by writers of gnostic texts, the awakening areas in each position depends on an earlier position. So, the question of awakening, how it is realized, and how it is linked in mystical research is of great importance. This paper examines the nature of awakening, its extent, and its continuity in *Tazkirat al-Awliya* through the library and documentary methods. The results show that awakening in *Tazkirat al-Awliya* anecdotes is not limited to the initiation of a mystical journey, but rather in all stages and aspects of the journey, and it has different areas each having different aspects, features, and effects in the journey. Without understanding these areas, it is not possible to analyze and explain the position of stages of the journey.

Introduction

One of the central issues in the field of Islamic mysticism is the issue of human excellence and perfection. This issue has been raised in the form of moving from negligence to consciousness and its transcendent levels. Movement in this interpretation means a departure from power to action, which is done gradually or repulsively. According to the mystics, when the light of knowledge enters the heart of a gifted person, such a person must start moving in the path of perfection and reach the path to God to reach his goal and desire. So, the movement towards perfection does not begin unless one changes spiritually in his current life and changes his path, which is used to entertain him to the world and takes a new path. For this reason, it is not possible to enter the path of perfection and walk its steps except with vigilance and awakening. The reflection of this issue can be seen in the anecdotes of *Tazkirat al-Awliya*. At the beginning of the conduct, the seeker repents from the realm of sin and negligence and turns to the realm of the path, and upon entering the realm of the path, these awakenings are constantly repeated. The sum of these anecdotes explains the areas of awakening in *Tazkirat al-Awliya* which can be classified into five general areas: the area of disbelief to faith and sin, disobedience to obedience, neglect to consciousness, absence to presence, and presence to perdition. Considering the position of reprimand in the field of Islamic mysticism, it seems that it merits more study. In the meantime, *Tazkirat al-Awliya* is the best source for explaining the nature of awakening and its continuation in the form of mystical anecdotes due to its importance in expressing the moods and words of the great Sufis.

Material & Methods

This research uses the library documentary method to draw a pattern of awakening areas in the stories of Attar Nishaburi's *Tazkirat al-Awliya*, and the relationship of these areas with the mystical levels of the sect. For this purpose, first, a collection of topics from Persian mystical prose texts up to the seventh century AH was extracted and classified. Then, based on the views expressed in these texts, the nature of awakening, its levels as well as its continuity was explained in the anecdotes of *Tazkirat al-Awliya*.

* PhD Candidate of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

** Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran, (Corresponding Author Email: a.mirbagherifard@gmail.com).

*** Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Discussion of Results & Conclusions

The results of this study indicate that awakening in *Tazkirat al-Awliya* anecdotes is not limited to the initiation of a mystical journey, but rather in all stages and aspects of the journey. Also, awakening has different areas each having different aspects, features, and effects in the journey. Without understanding these areas, it is not possible to analyze and explain the position of the stages of the journey. On the other hand, the analysis of awakening areas in the anecdotes of Attar's *Tazkirat al-Awliya* shows the necessity of the seeker's movement by using the topic of warning and awakening to the higher authorities and degrees of faith. In addition, the awakening as well as the subsequent changes as the essence of conduct from the beginning of the path to the level that the seeker can achieve are influential in the course of human perfection.

Keywords: Gnostics Anecdotes, Vigilance, Awakening, Stages of the Journey, *Tazkirat al-Awliya*.

References

1. Abedi, M. (Ed.) (2011). *Hujwiri's Kashf al-Mahjoub*. Tehran: Soroush Publication.
2. Ayn al-Quzat, A. (1999). *The Strange Complaint*. Translated by Q. Ansari. Tehran: Manouchehri Publication.
3. Ayn al-Quzat, A. (2016). *The Letters of the Same Judges of Hamedani*. Translated by A.N. Manzavi & A. Asiran. Tehran: Asatir Publication.
4. Ayoun al-Sud, B. (Ed.) (1997). *Makki's The Power of Hearts in the Deal of the Beloved*. Beirut: Dar al-Kitab al-Almiya.
5. Badawi, A. (1988). *Martyr of Divine Love: Rabia Adavieh*. Translated by M. Tahrirchi. Tehran: Molla Publication.
6. Bakhrezi, A. (1979). *Orad al-Ahbab wa Fusus al-Adab*. Translated by I. Afshar. Tehran: Iran Zamin Culture Publication.
7. Baqli Shirazi, R. (1965). *Description of Surfaces*. Tehran: Tahoori Publication.
8. Baqli Shirazi, R. (2009). *Broadcasting in the Truths of the Quran*. Translated by A. Babaei. Tehran: Molla Publication.
9. Beig Moradi, S. (2011). *Morphological and Psychological Analysis of the Stories of the Spiritual Transformation of Iranian Mystics and Poets until the End of the Seventh Century*. MA Thesis, Vali Asr University of Rafsanjan, Kerman, Iran.
10. Estelami, M. (Ed.) (1981). *Attar Nishaburi's Tazkirat al-Awliya*. Tehran: Zavvar Publication.
11. Fotouhi, M., & Mohammad Khani, A. A. (2006). *A Riot in Ghazni: Thoughts and Works of Hakim Sanai*. Tehran: Speech Publication.
12. Ghazali, A. (1991). *Collection of Persian Works of Ahmad Ghazali*. Translated by A. Mujahid. Tehran: University of Tehran publication.
13. Hassanzadeh Tavakoli, M. T. (2018). *A Word from a Word: A Study of the Narratives of Personality Change in the Memoirs of Attar's Guardians*. Tehran: Surah Mehr publication.
14. Karimi, A. (2018). Investigating the Process of Formation of the Spiritual Transformation of Muslim Mystics. *Journal of Faculty of Literature and Foreign Language (University of Kashan)*, 28, 145-164.
15. Khadiv Jam, H. (Ed.) (2004). *Ghazali's Alchemy of Happiness*. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
16. Khadiv Jam, H. (Ed.) (2007). *Translation of Revival of the Religious Sciences*. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
17. Meybodi, R. (2009). *Mystical Translation and Interpretation of the Holy Quran: Known as the Interpretation of Khajeh Abdullah Ansari*. Translated by R. Bagherian Movahed. Tehran: Armaghan Toobi Publication.
18. Molaei, M. S. (Ed.) (1983). *Khajeh Abdullah Ansari's Tabaqat al-Sufiya*. Tehran: Toos Publication.
19. Muhasibi, H. (2000). *The Care of the Rights of God*. Translated By A. Abdul Hamid Albar. Egypt: Dar Al-yaqin.
20. Radmehr, F. (2004). *Fazil Ayaz from Rahzani to Rahravi*. Tehran: Markaz Publication.

21. Roshan, M. (Ed.) (1984). *The Explanation of the Definition of the Religion of Sufism*. Tehran: Asatir Publication.
22. Rozatian, M. & Mirbagherifard, A. A. (Ed.) (2017). *Translation of Qushayri Treatise*. Translated by A. H. Osmani, Tehran: Speech Publication.
23. Rozatian, M., & Yaballui Khameslooei, J. (2015). A Study of the Factors of Precaution and Reprimand according to Khajeh Abdullah Ansari and its Place in the Biography of Mystics in Tazkereh al-Awliya. *Journal of Mystical Literature Research (Gohar Goya)*, 9(1), 129-142.
24. Shojaei, M. (1989). *Collection of Articles*. Tehran: Soroush Publication.
25. Tabatabai, M. H. (1984). *Balance in the Interpretation of the Quran*. Translated by M. B. Mousavi Hamedani. Tehran: Mohammadi Publication.
26. *The Holy Qur'an*.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره سوم (پیاپی ۵۱)، پاییز ۱۴۰۰، صص ۱-۱۵

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱/۳۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۱۵

Doi: 10.22108/RPLL.2020.122546.1691

ساحت‌های بیداری در حکایت‌های عرفانی تذکرة الاولیاء

آسیه کریمی*

سید علی اصغر میرباقری فرد**

سیده مریم روضاتیان***

چکیده

در تذکرة الاولیاء حکایت‌ها و داستان‌هایی درباره تغییر احوال و توبه دیده می‌شود که نشان می‌دهد عارف در اثر بیداری از گناه و معصیت توبه می‌کند و به طاعت روی می‌آورد. این مسئله در مراحل مختلف سلوک نیز دیده می‌شود. عارف در منازل مختلف سلوک در اثر بیداری از طاعات، مقامات، احوال و حتی از هستی خود نیز توبه می‌کند. این امر موجب شکل‌گیری گونه وسیعی از ساحت‌های بیداری در این اثر برجسته عرفانی شده است؛ از سوی دیگر براساس آرا و نظریات اهل معرفت، تحقق ساحت‌های بیداری در هر منزل، به منزل پیشین بستگی دارد؛ از این‌رو مسئله بیداری و چگونگی تحقق آن در پژوهش‌های عرفانی اهمیت بسیاری می‌یابد. این مقاله با روش کتابخانه‌ای و اسنادی و با بهره‌گیری از نظریات عارفان قرن دوم تا هفتم هجری ماهیت بیداری، مراتب و استمرار آن را در کتاب تذکرة الاولیاء تبیین می‌کند. در نهایت، این یافته تازه در پژوهش‌های عرفانی به دست می‌آید که بیداری و انتباه در حکایت‌های تذکرة الاولیاء محدود به آغاز سلوک عرفانی نیست و در همه مراحل و منازل سلوک دیده می‌شود؛ همچنین ساحت‌های مختلفی است که هر ساحت، ویژگی‌ها و آثار متفاوتی در سیر و سلوک دارد و بدون شناخت این ساحت‌ها، تحلیل و تبیین جایگاه منازل سلوک ممکن نیست.

واژه‌های کلیدی

حکایت‌های عرفانی؛ یقظه؛ انتباه؛ منازل سلوک؛ تذکرة الاولیاء

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، as29karimi@gmail.com

** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)، a.mirbagherifard@gmail.com

*** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، rozatian@yahoo.com

۱- مقدمه

یکی از موضوعات محوری در حوزه عرفان اسلامی، مسئله تعالی انسان و کمال اوست. این مبحث در قالب حرکت از غفلت به سمت آگاهی و مراتب متعالی آن مطرح شده است. حرکت در این تعبیر به معنای خروج از قوه به فعل است که به صورت تدریجی یا دفعی انجام می‌گیرد. به موجب اشارات عارفان، زمانی که نور علم و معرفت در دل انسان مستعد راه می‌یابد، چنین انسانی باید حرکت را در مسیر کمال آغاز کند و سیر الی الله را به نهایت خود برساند تا به مقصود و مطلوب خویش برسد. پس حرکت به سوی کمال آغاز نمی‌شود، مگر آنکه انسان در زندگی جاری خود تحول یابد و مسیر خود را که تاکنون او را به دنیا و مافیها سرگرم می‌کرد، تغییر دهد و راه تازه‌ای در پیش گیرد. بدین سبب جز با یقظه و انتباه ورود به مسیر کمال و پیمودن مراحل آن ممکن نیست. این دو اصطلاح در مفهوم عرفانی خود به معنای «بیدارشدن»، «آگاه‌شدن» و «بیرون آمدن از غفلت» است (باخرزی، ۱۳۵۸: ۵۱). منظور از بیداری بنابر اشارات عارفان بیداری باطن است که در مقابل بیداری ظاهر قرار دارد. فاعل این بیداری به تعبیر مستملی بخاری، حق است و مختص به انسان مستعدی است که غفلت سر او را غایب کرده است و پیام‌های تنبیهی در قالب زواجر درونی و بیرونی او را متنبه می‌کند. این زواجر، انسان مستعد تحول را در مرتبه عوام از آفت گناه و معصیت و در مرتبه خواص از آفت غفلت بیدار می‌کند؛ به گونه‌ای که از ساحت پیشین توبه می‌کند و به ساحت بالاتری روی می‌آورد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۷۵۹-۱۷۶۰). پیام تنبیهی زواجر در صورتی مکرر می‌شود که غفلت قلب انسان مستعد بر اثر ریاضت و مجاهده کاسته شده باشد (المکی، ۱۴۱۷، ج ۱: ۱۶۳). بازتاب این مبحث را می‌توان در حکایات‌های تذکرة الاولیاء مشاهده کرد. سالک در آغاز سلوک از ساحت گناه و غفلت توبه می‌کند، به ساحت طریقت روی می‌آورد و با ورود به ساحت طریقت نیز این بیداری‌ها پیوسته تکرار می‌شود. مجموع این حکایات تبیین‌کننده ساحت‌های بیداری در تذکرة الاولیاء است که می‌توان آنها را در پنج ساحت کلی طبقه‌بندی کرد: ساحت کفر به ایمان؛ گناه و معصیت به طاعت؛ غفلت به آگاهی؛ غیبت به حضور؛ حضور به فنا.^۱

بنابراین با توجه به جایگاه انتباه در حوزه عرفان اسلامی به نظر می‌رسد، تحقیق و مطالعه آن بیش از سایر مباحث ضرورت داشته باشد. در این میان کتاب تذکرة الاولیاء به دلیل اهمیتی که در بیان حالات و سخنان صوفیان بزرگ دارد، بهترین منبع در زمینه تبیین ماهیت بیداری و استمرار آن در قالب حکایات عرفانی است. این پژوهش به روش کتابخانه‌ای، در پی تبیین ساحت‌های مختلف بیداری در منازل سلوک، استمرار و ارتباط این ساحت‌ها با مراتب و درجات عرفانی اهل طریقت است که با بهره‌گیری از آرا و نظریات اهل معرفت در قالب طرحی منسجم نشان داده می‌شود. هدف این پژوهش، بیان این مطلب است که چگونه بیداری‌های مکرر عارف را گام به گام به معرفت الهی نزدیک می‌کند.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره بیداری و تحول روحی اهل طریقت پژوهش‌هایی انجام شده است. نویسندگان این پژوهش‌ها نسبت به مسئله بیداری دو رویکرد در پیش گرفته‌اند: دسته اول، پژوهش‌هایی است که منحصراً به این موضوع پرداخته‌اند؛ مانند مقاله «بررسی عوامل یقظه و انتباه از نظر خواجه عبدالله انصاری و جایگاه آن در شرح حال عارفان در تذکرة الاولیاء» (روضاتیان و ییلویی خمسلویی، ۱۳۹۴). پژوهشگران با بهره‌گیری از رویکرد تحلیلی خواجه عبدالله

انصاری به بررسی علل تحول روحی عارفان تذکرة الأولیاء پرداخته‌اند. سوسن بیگ‌مرادی در پایان‌نامه‌ای با عنوان تحلیل ریخت‌شناسانه و روان‌شناسانه داستان‌های تحول روحی عارفان و شاعران ایرانی تا پایان قرن هفتم (۱۳۹۰) در بررسی و تحلیل حکایت‌های تحول روحی، از نظریه‌های ولادیمیر پراپ، اریکسون و لکان بهره برده است. رویکرد تحلیلی تیمور مالیمیر در مقاله «تحول افسانه‌ای عارفان» (۱۳۸۷) با تکیه بر نظریه «جابه‌جایی اسطوره» است. براساس این نظریه اسطوره‌ها متناسب با نقش و کاربردی که در جامعه دارد، در جریان زمان دستخوش دگرگونی می‌شود. در الگوهای اساطیری، آفرینش با کشته‌شدن یک غول که همان صفت نخستین انسان یعنی گناه و غفلت است، صورت گرفته است تا شکل انسانی او خلق شود. در تلقی صوفیان نیز مرگ نمونه نخستین انسان موجب دگرگونی زندگی و سلوک می‌شود (مالیمیر، ۱۳۸۷: ۱۷۳-۱۷۵). مقاله‌ای از این نگارنده با نام «بررسی فرایند شکل‌گیری تحول روحی عارفان مسلمان» (کریمی، ۱۳۹۷) به انجام رسیده است. این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد تحلیلی نویسندگان متون عرفانی به تبیین مبث تحول روحی و فرایند شکل‌گیری آن در عرفان اسلامی پرداخته است. بررسی و تحلیل این مطلب این نکته را تبیین و اثبات کرد که تحول در سلوک و طریقت مبتنی بر عوامل و عناصر مشابهی است که فرایند منسجمی را شکل می‌بخشد. عوامل و عناصر یادشده، هم در مرحله ورود سالک به طریقت اثرگذار است و هم نقشی اساسی در همه مراحل سلوک دارد.

محمدتقی حسن‌زاده توکلی در کتاب سخنی از بی‌سخنی با توجه به نظریه‌های اسطوره‌شناختی، روانشناختی و نظریات ساختاری مدرن، روایت‌های تحول شخصیت را در تذکرة الأولیای عطار بررسی کرده است. در این اثر الگوی روایت تحول شخصیت در تذکرة الأولیاء تبیین و درباره سازه‌های مشترک در روایت‌های تحول، پیوند نمادهای اسطوره‌شناختی و روایت‌های تحول، تشابه نسبی روایت‌های تحول با نظریه‌های ساختارگرایی مدرن و روایت تحول شخصیت از دیدگاه نمادشناسی روان‌شناختی بحث و بررسی شده است.

دسته دوم منابعی است که در ضمن شرح احوال و زندگی یک عارف، تحول روحی او را نقد و تحلیل کرده است. از آن جمله است: کتاب فضیل عیاض از رهزنی تا رهروی اثر فریدالدین رادمهر؛ کتاب شهید عشق الهی رابعه عدویه اثر عبدالرحمن بدوی (بدوی، ۱۳۶۷: ۱۸-۳۷) و مقاله «سنایی شوریده‌ای در غزنه» (فتوحی و محمدخانی، ۱۳۸۵: ۲۳-۲۵). در این منابع درباره نقطه آغاز بیداری، عوامل و زمینه‌های پیدایش آن، کیفیت شکل‌گیری تحول و اعتبار حکایات سخن به میان آمده است. در این پژوهش‌ها، ساحت‌های بیداری در حکایت‌های تحول روحی عارفان به‌عنوان جریانی مستمر که نشان‌دهنده اهمیت موضوع نزد نویسندگان متون عرفانی است، مغفول مانده است. از این رو رویکرد تحلیلی این پژوهش، ترسیم الگویی از ساحت‌های بیداری در مقامات و منازل مختلف سلوک با بهره‌گیری از آرا و نظریات عارفان قرن دوم تا هفتم هجری و انطباق آن با حکایت‌های تذکرة الأولیاء عطار است؛ به‌گونه‌ای که بتوان براساس آن روابط ساحت‌های کفر، ایمان و عرفان را در حکایت‌های این اثر تبیین کرد.

منظور از ساحت‌های بیداری دگرگونی‌های روحی انسان مستعد تحول است که بر اثر آگاهی در سطوح مختلف سلوک به وجود می‌آید. ثمره این آگاهی هجرت از منزل پیشین است. در جریان این دگرگونی سالک از صفات خود به صفات حق دگرگون می‌شود. در این سیر هرچه سالک به سوی حق پیشتر می‌رود، از دایره عوام خارج می‌شود و به دایره خواص راه می‌یابد تا اینکه به مرکز دایره برسد که توحید است. به تعبیری می‌توان گفت ساحت‌های بیداری، جریان سیالی از دگرگونی‌های روحی است که بر اثر آگاهی و شناخت در منازل و مراحل مختلف سلوک ایجاد و نوبه‌نو تکرار می‌شود تا سالک را به رشد و کمال برساند. به موجب اشارات عارفان، سیر سالک تا رسیدن به معبود در چهار منزل خلاصه می‌شود: اسلام، ایمان، معرفت و توحید. این سطوح گاهی با تعبیری همچون بیگانگی، آشنایی، دوستی و دوست مطرح می‌شود: «نه هرکه از کفر برست، او به حق پیوست که وی از خود برست. او که از کفر برست، به آشنایی رسید و او که از خود برست، به دوستی رسید و از آشنایی تا دوستی هزار منزل است و از دوستی تا به دوست، هزار وادی» (مبیدی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۵). سالک در هر مرحله با فراخواندن حق، از خود و صفات خود رها می‌شود. در گام نخست از «شرک»، گام دوم از «گناه و معصیت»، گام سوم از «اشتغال به لذت‌های مباح»، گام چهارم از «اشتغال به ذکر» و گام پنجم از «خود» بازخوانده می‌شود که ثمره آن فنای در معبود است. سالک در ابتدای سلوک با تحول وارد مرحله ذکر می‌شود. در میانه راه سلوک با اعراض از امور مباح به ذکر قلبی دایم می‌رسد. در منازل بعد از اذکار خویش اعراض می‌کند و در نهایت از خودی خود (ذاکر) نیز فانی می‌شود تا به مذکور برسد. بنابر اشارات متون عرفانی حقیقت ذکر آن است که ذاکر از ذکرش به مشاهده مذکور غایب شود و سپس در مشاهده مذکور به مشاهده او از خود غایب شود. این مسئله سبب تنوع و تعدد حکایت‌های تحول روحی در تذکرة الاولیاء شده است. نقطه شروع بیداری در این حکایت‌ها از ساحت‌های مختلفی صورت می‌گیرد. بدین معنی که برخی از ساحت کفر بیدار می‌شوند؛ مانند معروف کرخی و برخی از ساحت گناه و معصیت؛ همچون فضیل عیاض، بشر حافی و حبیب عجمی. تداوم این بیداری در سطوح مختلف عرفان است.

۱-۲ ساحت کفر به ایمان

ساحت کفر دشمنی و بیگانگی است: «اول آنچه مانع باشد از معرفت خدای و معرفت پیغامبران، و آن کفر است. پس هیچ کبیره فوق کفر نیست. چه حجاب میان بنده و خدای، جهل است و وسیله نزدیک‌گرداننده بدو علم است و معرفت و قرب او به قدر معرفت او باشد و بعد او به قدر جهل او» (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۳۳). بیداری از این ساحت موجب ورود به ساحت ایمان است که مقام آشنایی و دوستی است. این ساحت در مقام دوستی گسترده‌ترین ساحتی است که عموم انسان‌ها را از عاصی، مطیع، نبی و غیر نبی در بر می‌گیرد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۹۵۸).

در تذکرة الاولیاء حکایت‌های بسیاری درباره بیداری غیرمسلمانان ذکر شده است که درصد بسیار کمی از این حکایات به تحول روحی کافران و بت‌پرستان و درصد بسیاری درباره تحول روحی ادیان الهی است. نمونه تحول روحی از ساحت کفر و بت‌پرستی، داستان کافری است که در ضمن احوال عبدالله مبارک آمده است: «نقل است که یک بار به غزو رفته بود و با کافری جنگ می‌کرد. وقت نماز درآمد. از کافر مهلت خواست و نماز کرد. چون وقت نماز کافر درآمد، کافر نیز مهلت خواست. چون روی به بت آورد، عبدالله گفت: این ساعت بر وی

ظفر یافتم. با تیغی کشیده به سر او رفت تا او را بکشد. آوازی شنید که: یا عبدالله! أوفوا بالعهد. "إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا". عبدالله بگریست. کافر سر برآورد. عبدالله را دید با تیغی کشیده، گریان. گفت: تو را چه افتاد؟ عبدالله حال بازگفت که از برای تو با ما عتابی چنین رفت. کافر نعره‌ای بزد و گفت: ناجوانمردی بود در چنین خدایی طاعی و عاصی گشتن که با دوست از برای دشمن عتاب کند. مسلمان شد و عزیزی گشت در راه دین» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۲۱۷).

اما حکایت‌های تحول روحی ادیان الهی به صورت‌های مختلفی بیان شده است که بخشی از این حکایت‌ها در شرح احوال بزرگان تصوف و چگونگی ورود آنها به طریقت صوفیان است. همچون معروف کرخی: «مادر و پدرش ترسا بودند. چون بر معلم فرستادندش، استاد گفت: "بگو ثالث ثلاثه ۳". گفت: "نه. بل هو الله الواحد". هرچند می‌گفت: "بگو که خدای سه است"، او می‌گفت: "یکی". هرچند استاد می‌زدش، سودی نداشت. یک بار سخت بزدش. معروف بگریخت و او را باز نمی‌یافتند. مادر و پدر گفتند: "کاشکی باز آمدی و به هر دین که او خواستی، ما موافقت کردیمی". وی برفت و به دست علی بن موسی الرضا مسلمان شد» (همان: ۳۲۴).

بخشی دیگر مختص به غیر عارفانی است که حکایت تحول آنها در ضمن احوال مشایخ بیان شده است؛ مانند حکایت جهودی که در همسایگی مالک دینار قرار داشت و پیوسته او را آزار می‌داد. جهود از صبر و تحمل مالک در این رنج متحیر شد و مالک در پاسخ او گفت: «از حق تعالی فرمان چنین است که وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ». جهود با این سخن در حال مسلمان شد (همان: ۵۲).

۲-۲ ساحت گناه و معصیت به طاعت^۴

ملموس‌ترین ساحت بیداری در حکایت‌های تذکرة الأولیاء ساحت گناه و معصیت به طاعت است که با نقطه آغازین سلوک ارتباط دارد. منظور از گناه و معصیت در این ساحت، مخالفت امر حق است که اشکال گوناگونی دارد؛ از جمله گناهان کبیره، اصرار بر صغیره، توجه به مال، جاه و مقام. این فعل انسان حاصل انقیاد در برابر نفس و شیطان است. محوریت این مرتبه از بیداری بر اعراض از دنیا و خلق دنیا استوار است. به تعبیر نویسندگان متون عرفانی هر که به دنیا تعلق پیدا کرد، از خلق، نفس و شیطان در امان نمی‌ماند. با خلق به خصومت، با نفس به شهوت و با شیطان به هم‌نشینی می‌افتد و چون از دنیا اعراض کند، از خلق و نفس و شیطان محفوظ می‌ماند. این گفته با استناد به حدیث پیغمبر (ص) است که می‌فرماید: حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ خَطِيئَةٍ. دوستی دنیا اصل همه گناهان و ترک آن سرچشمه طاعت‌هاست (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۷۴۳).

گستره این ساحت از بیداری، یقظه، انتباه، طلب، اراده و توبه است. سالک در ابتدای کار به گناه و معصیت مشغول است؛ اما با حصول یقظه پرده‌های جهل و غفلت کنار می‌رود؛ معرفت او به حق کامل‌تر می‌شود و به تناسب یقظه‌ای که حاصل شده است، از تعظیم حق و آثار آن برخوردار می‌شود. سالک بیدار در این مقام توبه می‌کند، از راهی که در پیش گرفته بود، برمی‌گردد و به خدای متعال روی می‌آورد. تفسیر این مطلب در متون عرفانی آن است که بنده در آغاز کار به پیروی از شهوات به عادت، انس و الفت دارد و رهاشدن از آن دشوار است؛ اما زمانی که عقل در وجود انسان قوت می‌گیرد، نخستین عمل او شکستن شهوت، گذاشتن عادت و هدایت طبع به سوی طاعت و عبادت است که در نظر نویسندگان متون همان توبه است. از این رو بیداری‌های سالک در این ساحت با اعراض از معاصی ظاهری است که همگی در اثر توجه به دنیا و خلق دنیا به وجود

می‌آید. این نوع از معصیت حجاب میان بنده و حق است و مرید در صورتی می‌تواند سلوک خویش را آغاز کند که این حجاب‌ها را برطرف کند. در حکایت‌های تحول روحی عارفان و همچنین غیرعرفا اشکال گوناگونی از معصیت دیده می‌شود که عبارت است از: راهزنی، رباخواری و شراب‌خواری. از نظر اهل تصوف این گناهان کبائر اهل خدمت در راه شریعت است که باید از آن توبه کرد (مبیدی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۷۹).

از جمله گناهان مطرح در این حکایات «راهزنی» است که غزالی درباره آن آورده است: «مرتبه سوم، مال‌هاست؛ چه آن معیشت خلق است. پس روا نباشد که مردمان بر گرفتن آن مسلط باشند. چنانکه خواهند تا به حدی که به استیلا و دزدی و جز آن بگیرند» (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۳۳). این معصیت در ابتدای حال فضیل عیاض وارد شده است: «اول حال او چنان بود که در میان بیابان مرو و باورد خیمه زده بود و پلاسی پوشیده و کلاهی پشمین بر سر و تسییح در گردن افکنده و یاران بسیار داشت، همه دزد و راهزن. هر مال که پیش او بردندی، او قسمت کردی که مهتر ایشان بود. آنچه خواستی، نصیب خود برداشتی» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۸۹).

۲-۳ ساحت غفلت به آگاهی

گسترده‌ترین ساحت بیداری در حکایت‌های تذکرة الاولیاء ساحت غفلت به آگاهی است. علت این گستردگی تعدد غفلت‌هایی است که همگی بر اثر توجه به نفس در مقامات و منازل مختلف به وجود می‌آید. بنابر اشارات متون عرفانی توجه نفس به غیر حق در این نقطه از سلوک صحبت شیطان را به همراه می‌آورد و غیر حق در این ساحت عبارت است از: خصایل نکوهیده‌ای همچون شره طعام، شراب، سخن، دوستی مال، جاه، حسد، کبر، ریا و غیره که سبب می‌شود نفس از خدمت و قلب از مشاهدت بازماند (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۶۸۵-۱۶۸۶). از این رو سالک در این مقام می‌کوشد با مجاهده و ریاضت، معاصی را به طاعات و قربات تبدیل کند: «چون از راه مشغله بیرون برخاست، آنگه راه رفتن گیرد و اول راه آن بود که عقبات راه پیشین بریدن گیرد و عقبات راه، صفت‌های نکوهیده است در دل و آن بیخ کارهاست که از آن باید بگریخت تا مادّت مشغله از باطن قطع افتد و دل خالی شود (غزالی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۳۵). ثمره بیداری از این ساحت رسیدن به مقام ذکر قلبی است که با کنار گذاشتن تعلقات و خواسته‌های خودی در مقامات و منازل مختلف حاصل می‌شود. هر اندازه سالک در تطهیر قلب خود کوشا تر باشد، حبّ حق در وجود او شدت بیشتری می‌یابد. بنابر اشارات متون، گستره این ساحت از بیداری منازل سوم و چهارم سلوک است که سالک در آن به ریاضت و مجاهده می‌پردازد. آغاز این ساحت منزل سوم یعنی تزکیه نفس و انتهای آن، پایان منزل چهارم یعنی اطمینان است که مرز مجاهده و مشاهده به شمار می‌آید. در این سیر سالک مستعد تحول گام‌به‌گام از غفلت‌های خود در دوران سلوک اعراض می‌کند. پاس‌نداشتن شبهات، دل‌بستگی به مباحت و تعلق قلب به اغیار از جمله این غفلت‌هاست که سبب می‌شود سالک از حق غایب شود. حکایت‌های بسیاری درباره این ساحت از بیداری در تذکرة الاولیاء وجود دارد که نشان می‌دهد سالک در مقام مجاهده به سبب توجه دل به غیر حق متنبه می‌شود و توبه می‌کند و غیر حق در این حکایت‌ها عبارت است از: زن، فرزند، خانه، مال، حبّ طعام، شراب و غیره که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌شود.

از موارد غفلت در مقام ورع حکایت ابوعلی دقاق است که گفت: در بیابانی پانزده شبانه‌روز گم شدم تا با لشکری برخورد کردم که شربتی آب به من دادند. سی سال است که زیان آن شربت آب در دل من مانده است (رک. عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۶۵۱). از نظر اهل تصوف، مال سلطان و عاملان و لشکریان او غالباً حرام است و اگر

حلال هم باشد، یقیناً از حرام خالی نیست (رک. غزالی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۷۷). بنابر اشارات متون عرفانی سالک در معامله و مجاهده باید اساس کار را بر تقوی و ورع بگذارد؛ چنانچه در این مسیر پاس احکام شریعت را نداشته باشد، یا دقیقه‌ای را فروگذارد، او را ادب می‌کنند تا متنبه شود.

از موارد غفلت در مقام زهد حکایت ابراهیم ادهم است که وقتی شخصی به او گفت: بخیل. گفت: من ولایت بلخ را رها کرده‌ام. بخیل باشم؟! تا اینکه روزی ابراهیم ادهم وارد دکان مزین شد تا موی او راست کند. در مقابل کیسه‌ای زر به او داد. در همان هنگام سائلی از راه رسید و از مزین چیزی درخواست کرد. مزین همان کیسه زر را به او داد. ابراهیم ادهم به این عمل مزین اعتراض کرد. مزین در پاسخ او گفت: ای بخیل! الغنی غنی القلب لا غنی المال... (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۱۱۷). بنابر اشارات متون عرفانی غنا به معنای عدم ملک و فقر به معنای وجود ملک است. چون بنده از غیر حق اعراض کرد، به حق می‌رسد و کسی که حق را دارد، غنی است.

از نمونه‌های غفلت در مقام صبر احوال مالک دینار است که پس از چهل سال آرزوی خرما در نفس او پدید آمد. خرمایی خرید و به مسجد رفت. کودکی او را دید. فریاد زد که جهودی به مسجد آمده است و خرما می‌خورد. پدر کودک با شنیدن صدای او قصد کرد جهود را تنبیه کند. زمانی که دریافت او مالک دینار است، در مقام عذرخواهی برآمد و گفت: در محله ما فقط جهودان در روز چیزی می‌خورند. مالک به پدر کودک گفت: تو آسوده باش که این زبان غیب است. پس گفت: «الهی خرما ناخورده، جهودم نام نهادی. اگر بخورم، نامم به کفر برآوردی. به عزت تو که هرگز خرما نخورم» (همان: ۵۳-۵۴). به موجب اشارات عارفان آفت اقبال به مراد، رجوع از حق است.

۲-۴ ساحت غیبت به حضور

از دیگر مراتب غفلت در حکایات تذکرة الأولیاء انس گرفتن به احوال ظاهری همچون طاعت‌ها و احوال باطنی همچون محبت، خوف، رجا، زهد، صبر، شکر و... است که باعث می‌شود سالک از حق غایب شود. در این ساحت سالک به علت توجه به خود توفیق حق را فراموش می‌کند و عمل خویش را می‌بیند (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۲۷۵-۱۲۷۶). بنابر اشارات نویسندگان متون عرفانی دامنه مکر نفس گوناگون است. چنانچه سالک توفیق ادای حقوق و انجام واجبات را یافت، نفس نیرنگی دیگر به کار می‌برد و او را دچار غرور و خودپسندی می‌کند و ادای حقوق و انجام واجبات را در چشم و دل او بزرگ می‌کند تا خدا را فراموش کند (محاسبی، ۱۴۲۰ ق: ۱۰۸). سالک در این مرحله از سلوک تصور می‌کند در مقام حضور است درحالی‌که به سبب آفت پنداشت در غیبت به سر می‌برد. جلابی هجویری به نقل از ابوبکر واسطی آورده است که غفلت ذاکر در ذکر از غفلت ناسی بیشتر است. در ابتدای سلوک سالک به یاد مذکور است؛ اما گاهی از ذکر او غافل می‌شود و در انتهای سلوک مذکور را یاد می‌کند؛ ولی به سبب توجه به نفس خود از مذکور غافل می‌شود. به عبارت دیگر فراموش‌کننده ذکر در فراموشی و غیبت خود، پنداشت حضور ندارد؛ اما ذاکر در ذکر و غیبت از مذکور پنداشت حضور دارد. بنابر اشارات متون عرفانی، هلاکت طالبان حق در پنداشت آنان است. هرچه پنداشت بیشتر، معنی کمتر است و آنجا که معنی کمتر، پنداشت بیشتر است و پنداشت از غرور و غرور از فساد فکر است (هجویری، ۱۳۹۰: ۲۳۵-۲۳۶). درحقیقت ذاکر در این بخش از سلوک باید در مقام حضور باشد نه در مقام غیبت، مشاهد باشد نه غایب. چنانچه سالک به نفس خود حاضر باشد و از حق غایب، این ذکر نیست، غیبت است و غیبت از غفلت می‌آید (همان:

۲۳۵-۲۳۶). در شرح احوال بایزید بسطامی آورده‌اند: «شخصی را در مسجدی دید که نماز می‌خواند. گفت: اگر می‌پنداری که نماز تو سبب وصول تو به حق است، به گمراهی رفته‌ای که عمل تو پندار توست. اگر فریضه نماز را ادا نکنی، کافر باشی و اگر ذره‌ای به چشم اعتماد به عمل خویش بنگری، مشرک باشی» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۱۸۱).

از این رو موارد غیبت سالک در این بخش از سلوک عبارت است از: طاعات، عبادات، مقامات، احوال، نعیم اخروی، کرامات و... که همگی در شمار صفات بنده است. فرود آمدن، ایمن شدن، آرام گرفتن، اعتماد کردن و موقوف شدن بدین صفات برای مقرب درگاه حق سیئه است و عامل غیبت او از محول‌الاحوال می‌شود. سرّی سقطی در تبیین عبارت «حسنات‌الابرار، سیئات‌المقربین» آورده است که حسنه از آن سبب سیئه می‌شود که طالب راه حق بدان فرود می‌آید و با فرود آمدن به آن کار طلب ختم می‌شود (همان: ۳۳۸-۳۳۹).

۲-۴-۱ طاعات و عبادات

از موارد غفلت سالک توجه به طاعات خویش است که در مراحل انتهایی ارادت، غیر حق به شمار می‌رود و آرام گرفتن با غیر در محبت، کذب و دعوی و پنداشت است (هجویری، ۱۳۹۰: ۵۵۱). سالک در غیبت مذکور برای فرونشاندن درد فراق به ذکر نیاز دارد؛ اما اگر خاطر و فکر او به ذکر مشغول شود مانع از مشاهدت او می‌گردد. در این صورت ذاکر نمی‌تواند مذکور را ببیند (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۳۴۰-۱۳۴۱). عین‌القضات همدانی معتقد است تنها منتهبان تصوف از این اصطلاحات آگاهی دارند. این نویسنده در رساله دفاعیات خویش در ضمن احوال ابوبکر شبلی به مطلب ذکر شده چنین اشاره می‌کند: «واسطی وارد نیشابور شد. به یاران ابوعثمان گفت: پیرتان شما را به چه چیز فرمان می‌دهد؟ گفتند: به وجوب طاعت و توجه به قصور در آن. واسطی گفت: او شما را به بی‌دینی محض امر می‌کند. آیا او شما را به غایب شدن از طاعت به دیدن خالق و مجری آن امر نمی‌کند؟» (عین‌القضات همدانی، ۱۳۷۸: ۳۶).

در شرح احوال بایزید بسطامی آورده‌اند پس از سال‌ها مجاهده و ریاضت زناری از طاعت بر میان خویش می‌بیند: «دوازده سال آهنگر نفس خود بودم و در کوره ریاضت می‌نهادم و به آتش مجاهده می‌تافتم... تا از خود آینه‌ای ساختم. پس پنج سال آینه خود بودم و به انواع طاعت و عبادت آن آینه را می‌زدودم. پس یک سال نظر اعتبار کردم بر میان خود از غرور و عشوه و اعتماد بر طاعت و عمل خود پسندیدن زناری دیدم» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۱۶۵). طاعات در انتهای ارادت برای عارف در حکم زناری است که باید از آن بترسد (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۲: ۷۶۷).

در شرح حال محمد ترمذی آورده‌اند یک بار بیمار شد و از گفتن اوراد بازماند. با خود گفت: در زمان سلامتی خیرات بسیاری از من پدید آمد؛ اما در این حال همه از من گسسته شد. با گفتن این سخن هاتفی آواز داد: «کاری که تو کنی، نه چنان بود که ما کنیم. کار تو جز سهو و غفلت نبود و کار ما جز صدق نبود» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۵۲۹).

۲-۴-۲ مقامات و احوال

آرام گرفتن به مقامات و احوال باطنی مانع از تقرّب عارف به حق است. ابوالقاسم قشیری در باب خوف به نقل از بوعثمان حیری آورده است که عیب خایف، مایل بودن و آرام گرفتن به خوف خویش است (قشیری، ۱۳۹۶: ۲۰۴).

این نویسنده همچنین در باب رضا به نقل از ابوبکر واسطی آورده است: «مباش تا رضا کار فرماید که محبوب گردی از لذت رؤیت او از حقیقت آنچه مطالعت کنی» (همان: ۳۰۲). هجویری به نقل از ابوالعباس احمد بن محمد الشَّقَّانی آورده است: «هرچه هست از مقامات و کرامات جمله محل حجاب و بلااند و آدمی عاشق حجاب خود شده. نیستی اندر دیدار بهتر از آرام با حجاب» (هجویری، ۱۳۹۰: ۲۵۵). به گفته محمد غزالی میان بنده و حق حجاب نیست مگر مشغول شدن به غیر او که اشکال آن عبارت است از: مشغول شدن به دوستی نفس خود و مشغول شدن به دشمنی نفس خود: «پس چنانکه نگریستن در غیر معشوق برای دوستی او در حضور معشوق شرک باشد در عشق و نقصان بود در آن، پس همچنین نگریستن در غیر او برای دشمنی او شرک و نقص باشد» (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۳۲۹-۳۳۰).

در احوال شقیق بلخی حکایتی نقل کرده‌اند که این عارف بر اثر شنیدن سخن بایزید بسطامی از پنداشت خویش در مقامات برتر سلوک توبه می‌کند. روزی شاگرد شقیق بلخی عزم حج کرد. شقیق از او خواست که در مسیر خویش به زیارت بایزید برود. چون مرید به خدمت بایزید رسید، شیخ از مرید احوال شقیق را جویا شد. مرید به او گفت که شقیق بر حکم توکل نشسته است و می‌گوید: «اگر آسمان و زمین رویین شوند و آهنین که نه از آسمان بارد و نه از زمین روید و خلق عالم همه عیال من باشند، از توکل خود برنگردم». شیخ با شنیدن این سخن شقیق را مشرک خواند. شقیق پس از آنکه سخن را از مرید شنید به نادرستی سخن خویش آگاه شد. شقیق از مرید سؤال کرد که از بایزید نپرسیدی که خود چگونه است؟ مرید این پرسش را به بایزید رسانید. او در جواب گفت: بایزید ذره‌ای از خود خبر ندارد، چه رسد به اینکه احوال خویش را توصیف کند! شقیق با شنیدن این سخن از عیب پنداشت خویش توبه کرد و جان داد (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۱۷۴-۱۷۵).

۲-۴-۳ کرامات

به موجب اشارات عارفان کرامات یکی از اشکال نعمت است و نعمت بنده را از رب دور می‌کند. مستملی بخاری به نقل از یکی از بزرگان تصوف درباره آفت کرامات در مراحل انتهایی سلوک آورده است که بُت در عالم بسیار است، کافر به بت که تعلق پیدا کرد در زمره بیگانگان قرار می‌گیرد؛ اما بت عارف کرامات اوست. اگر عارف با کرامات بیارامد، محبوب می‌شود و معزول و چنانچه از کرامات تبرا کند، مقرب می‌شود و موصول (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۳: ۹۸۱). غفلت بایزید بسطامی در ساحت غیبت به حضور توجه به کرامات است. این عارف در غلبات شوق به غیر دوست آرام می‌گیرد و غیر دوست دیدن کرامات است: «نقل است که از بایزید پرسیدند که پیر تو که بود؟ گفت: پیرزنی. یک روز در غلبات شوق و توحید بودم، چنانکه مویی را گنج نبود. به صحرا رفتم، بی‌خود. پیرزنی با انبانی آرد برسد. مرا گفت: این انبان مرا بگیر. شیری را اشارت کردم، بیامد. انبان بر پشت او نهادم و پیرزن را گفتم: اگر به شهر روی، گویی که را دیدم؟ گفت: ظالمی رعنا را دیدم. پس گفتم: هان چه گویی؟ پیرزن گفت: هان! این شیر مکلف است یا نه؟ گفتم: نه! گفت: تو آن را که خدای، عزوجل، تکلیف نکرده است، تکلیف کردی. ظلم نباشد؟ و با این همه می‌خواهی که اهل شهر بدانند که او تو را مطیع است و تو صاحب کراماتی. این نه رعنایی بود؟ گفتم: بلی. توبه کردم و از اعلی به اسفل آمدم. این سخن پیر من بود» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۱۷۹-۱۸۰).

۲-۴-۴ بهشت

از دیگر غفلت‌های مطرح در ساحت غیبت به حضور توجه به بهشت است. بنابر اشارات متون عرفانی خدمت‌کردن به طمع و خوف نشان خودپرستی است نه حق‌پرستی (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۲: ۶۹۱). خواجه عبدالله انصاری به نقل از احمد خضرویه در این باره آورده است: «الله پرستیدن از بیم دوزخ، داوری نفس داشتن است با وی و خویشتن کوشیدن است و پرستیدن او امید بهشت را، خود را پرستیدن است و نفس را نگرستن» (انصاری، ۱۳۶۲: ۹۹). از ابویزید بسطامی نیز نقل کرده‌اند که گفت: عقبی محل غیبت است و آرام با آن جنابت و از جنابت غسل باید کرد (هجوی، ۱۳۹۰: ۴۲۸).

بنابر اشارات متون عرفانی بهشت نزد اهل محبت ارزشی ندارد؛ زیرا اهل محبت به سبب توجه به بهشت و دوستی آن از حق بازمی‌مانند. به گفته جلابی هجویری، بهشت مخلوق است و فرود آمدن به آن سبب بازماندن از خالق است و اهل محبت به دوستی آن از حق محجوب می‌شوند؛ زیرا دوست‌داشتن مخلوق دویی اقتضا می‌کند و در توحید دویی راه ندارد (همان: ۱۶۳-۱۶۴). مستملی بخاری در این باره آورده است: «هرکس که منت حق را ببیند، این نگرستن او را چنان مشغول می‌کند که از توجه به بهشت بازمی‌ماند و خدمت‌کردن بر او چنان خوش می‌گردد که اگر بار هر دو کون بر او فرود آید از آن خبری ندارد» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۲: ۶۹۱). از نظر اهل معرفت، اخلاص آن است که افعال سالک همگی برای حق باشد نه برای حظ نفس. در اقوال حسن بصری آمده است که گفت: «زهد من اندر دنیا رغبت است به آخرت و این عین رغبت بود. خنک آن که نصیب خود را از میانه برگیرد تا صبرش مر حق را بود، جل جلاله، خاص؛ نه ورا از خوف دوزخ و زهدش مر حق را بود، عم نواله، مطلق؛ نه رسیدن به بهشت و این علامت صحت اخلاص است» (هجوی، ۱۳۹۰: ۱۳۰).

در شرح حال رابعه عدویه آورده‌اند: «روزی بیمار شد. سبب بیماری پرسیدند. گفت: نظرتُ إلى الجَنَّةِ فَادَّبَنِي رَبِّي - در سحرگاه دل ما به بهشت میلی کرد، دوست با ما عتاب کرد - این بیماری از آن است» (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۸۴).

۲-۵ ساحت حضور به فنا

از دیگر ساحت‌های بیداری در حکایت‌های تذکرة الاولیاء، ساحت حضور به فناست. در ساحت غیبت به حضور سالک با اعراض از صفات و افعال خویش به مقام حضور می‌رسد؛ اما در این ساحت باید از خودی خود نیز اعراض کند تا به مقام فنا برسد. به تعبیری می‌توان گفت در مقام فنا عارف باید از هرچه غیر اوست، پاک شود؛ اگرچه غیر در این مقام توجه به توبه و استغفار خویش باشد. عبارت‌کردن و خبردادن عارف از خود در حال مشاهده، شرک است. به گفته احمد غزالی زمانی گوهر فقر برای عارف حاصل می‌شود که حاضرکرده حق باشد نه حاضرکرده خود (غزالی، ۱۳۷۰: ۶۶). مستملی بخاری معتقد است که حیرت مشاهده عارف را از وصف‌کردن غایب می‌کند (مستملی بخاری، ج ۲: ۷۶۵). عطار نیشابوری نیز به نقل از ابوبکر شبلی فاضل‌ترین ذکر را ذکر می‌داند که ذاکر در مشاهده مذکور خود را فراموش کند (رک. عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۶۳۳).

عطار نیشابوری در شرح حال بایزید بسطامی آورده است: «نقل است که شیخ گفت: اول بار که به حج رفتم، خانه‌ای دیدم. دوم بار که به خانه رفتم، خداوند خانه را دیدم. سیوم بار، نه خانه دیدم و نه خداوند خانه» (همان: ۱۸۴). جلابی هجویری در تبیین این حکایت آورده است که بایزید بسطامی در این مقام به سبب توجه به خویشتن مورد عتاب قرار گرفته است که از آن توبه کرده و از توبه خویش نیز به سبب دیدن هستی خود توبه کرده است:

«گفت: یک بار به مکه شدم. خانه مفرد دیدم. گفتم: حج مقبول نیست که من سنگ‌ها از این جنس بسیار دیده‌ام. بار دیگر برفتم، خانه دیدم و خداوند خانه دیدم. گفتم که هنوز حقیقت توحید نیست. بار سدیگر برفتم، همه خداوند خانه دیدم و خانه نه. به سرم فروخواندند: یا بازید! اگر خود را ندیدی و همه عالم را بدیدی، شرک نبود. چون همه عالم نبینی و خود را بینی، شرک باشد. آنگاه توبه کردم و از توبه نیز توبه کردم و از دیدن هستی خود نیز توبه کردم» (هجوی، ۱۳۹۰: ۱۶۴).

۳- پیوند ساحت‌های بیداری

یکی از نکات درخور تأمل درباره ساحت‌های بیداری در حکایت‌های تحول روحی عارفان، پیوند این ساحت‌ها با یکدیگر است. یعنی اگر سالک ساحت ایمان (مقام گناه و معصیت) را طی نکرده باشد نمی‌تواند وارد ساحت عرفان شود و لازمه ورود به مقامات برتر عرفان گذر از مقامات پیشین است. غزالی لازمه رسیدن به طهارت سر را طهارت دل و شرط طهارت دل را طهارت جوارح می‌داند (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۸۴). عین‌القضات همدانی نیز بیناشدن به مقامات سه‌گانه کفر را لازمه یکدیگر می‌داند: «درنگر تا به کفر اول بینا گردی. پس راه رو! تا ایمان عموم به دست آوری. پس جان کن! تا به کفر ثانی بینا گردی. پس طلب کن به جد! تا ایمان خصوص را بیابی. پس از این اگر دولتی باشی به کفر ثالث در نهاد خود بینا شوی» (عین‌القضات همدانی، ۱۳۹۵، ج ۱: ۴۷۹).

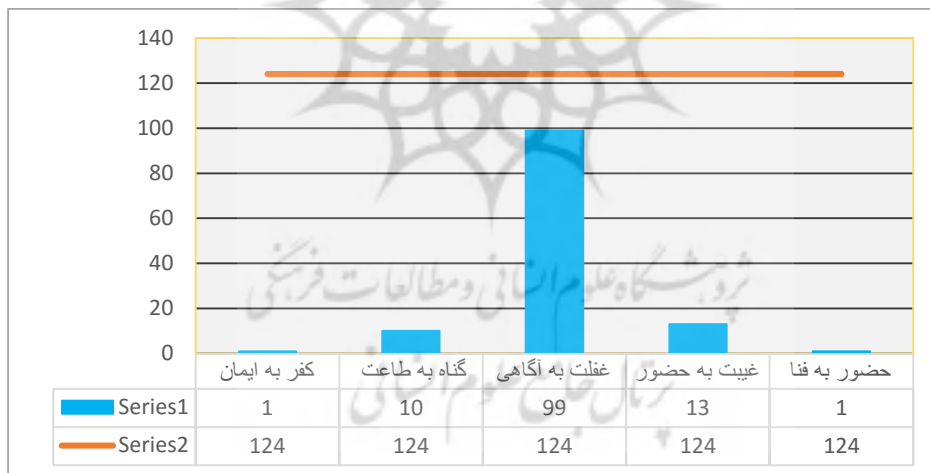
این پیوند در حکایت‌های تحول روحی عارفان به صورت‌های مختلفی بازتاب یافته است. یکی از اشکال آن بیداری‌های متعددی است که در شرح احوال یک عارف ذکر شده است. معصیت ابوبکر شبلی در ابتدای احوال اشتغال به حکومت و فرمانروایی است که بیداری او موجب شد به طریقت صوفیان وارد شود؛ اما معصیت او در مراتب بالاتر یعنی ساحت غیبت به حضور، باقی ماندن به حال ذکر است که به موجب اشارات عارفان کفر اهل حقیقت است (عطار نیشابوری، ۱۳۶۰: ۶۱۶). غفلت این عارف مشغول‌شدن به ذکر است که صفت ذاکر است و باید از آن اعراض شود. از دیگر نمونه‌ها، بیداری‌های مکرر ابراهیم ادهم در ساحت‌های مختلف است. معصیت این عارف در ابتدای احوال اشتغال به دنیا و خلق دنیا است و در مراتب بالاتر یعنی ساحت غفلت به آگاهی، فراموشی یاد حق در مقامات مختلفی همچون محبت، توکل و... است که حجاب عارف در مقام دوستی است (همان: ۱۰۹).

از دیگر اشکال این پیوند مجموع حکایت‌های تحول روحی عارفان در سطوح مختلف است که تبیین‌کننده جریان بیداری از پایین‌ترین ساحت تا بالاترین آن است. ابتدای این جریان در ساحت کفر با حکایت‌هایی همچون معروف کرخی است که بنابر اشارات عارفان در مقام عداوت و بیگانگی است و ادامه آن در ساحت گناه و معصیت با حکایت‌هایی مانند بشر حافی است که به سبب اشتغال به شراب‌خواری در مقام مخالفت امر حق است و حکایت‌هایی همچون شقیق بلخی است که به علت مشغول‌شدن به تجارت و بازرگانی در مقام غفلت است (همان: ۲۳۲-۲۳۳). ادامه جریان بیداری در سطوح مختلف عرفان است. حکایت‌های این سطح از بیداری نسبت به ساحت‌های دیگر تعدد و تنوع بیشتری دارد. حکایت‌هایی مانند ابراهیم ادهم که در مسیر بادیه توجه به غیر حق می‌کند و مورد عتاب قرار می‌گیرد (همان: ۱۱۸). ابوالحسن مزین طی کردن بادیه را بدون زاد و توشه به تدبیر خود می‌داند: «ابوالحسن مزین گفت: به بادیه فروشدم بی‌زاد و راحله. چون به کنار حوض رسیدم، بنشستم و با خود گفتم: بادیه بریدم بی‌زاد و راحله. یکی بانگ بر من زد که: ای حجام! لا تُحَدِّثْ نَفْسَكَ بِالْأَبْطِيلِ!». نگاه

کردم. کتانی را دیدم. توبه کردم و به خدای عزوجل بازگشتم» (همان: ۵۶۵). بایزید بسطامی به سبب توجه به خویشتن در مقام مشاهده مورد عتاب قرار می‌گیرد و توبه می‌کند: «گفت: شبی دل خویش می‌طلبیدم، نیافتم. سحرگاه ندایی شنیدم که: ای بایزید! به جز از ما چیزی دگر می‌طلبی؟ تو را با دل چه کار است» (همان: ۱۹۰). در مقام فنا توجه به غیر گناه است؛ اگرچه این توجه، توجه به توبه خود از غیر باشد. روزبهان بقلی شیرازی در تبیین حقیقت استغفار عارفان چنین می‌آورد: «استغفارشان از بودن وجودشان با بودن حق است و از کوتاهی‌شان در معرفت از رسیدن به حقایق صفات معروفشان و از دعوی انانیت در سکر در مقام صحوشان» (روزبهان بقلی شیرازی، ۱۳۸۸: ۱۸۰).

۴- بسامد حکایت‌های تحول روحی عارفان در تذکرة الاولیاء

بررسی حکایت‌های تحول روحی عارفان در تذکرة الاولیاء نشان داد که از مجموع ۹۷ عارف به تحولات روحی ۸۰ مورد در ساحت‌های مختلف اشاره شده است. بسامد آماری این حکایت‌ها در ۸۰ عارف یادشده نیز متغیر است. بدین معنی که ساحت‌های بیداری در شرح احوال برخی از عارفان تعدد بیشتری دارد؛ این امر به سبب تبیین سیر تحول روحی این دسته از عارفان از ابتدا تا انتهای ارادت است که به صورت منظم در شرح حال آنها وارد شده است. با توجه به این مطلب تعداد حکایت‌های این کتاب ۱۲۴ مورد است که به تحول روحی عارفان مختلف در ساحت‌های کفر به ایمان، گناه به طاعت، غفلت به آگاهی، غیبت به حضور و حضور به فنا اشاره دارد.

شکل شماره ۱: بررسی بسامد حکایت‌های تحول روحی عارفان در ساحت‌های مختلف

همانگونه که در نمودار بالا دیده می‌شود، پربسامدترین حکایت‌های تحول روحی به ساحت غفلت به آگاهی اختصاص دارد که بیان‌کننده لغزش‌های مکرر سالک در ابتدای سلوک است. کم‌بسامدترین حکایت‌های تحول روحی عارفان در ساحت کفر به ایمان و حضور به فناست. به موجب اشارات عارفان حرکت سالک در سلوک از ایمان ظاهری به ایمان حقیقی و به عبارتی از وادی آشنایی به وادی دوست است. از این رو تحول روحی در ساحت کفر یا وادی بیگانگی غالباً در شرح حال غیر عارفان ذکر شده است. کم‌بسامد بودن ساحت حضور به فنا نیز به سبب فرود آمدن و آرام گرفتن اهل طریقت به مقامات و احوال خویش است.

۵- نتیجه‌گیری

بیداری، یقظه، انتباه و تحول روحی از موضوعات مهم عرفانی است که برای شناخت جایگاه مراحل و منازل سلوک سخت ضروری است. در این مقاله برای نخستین بار تبیین می‌شود که تحول روحی و بیداری و انتباه مختص به نقطه آغازین سلوک نیست؛ بلکه در همه مراتب و درجات سلوک، در سیر استکمالی سالک وجود دارد. سیر تدریجی این تحول مطابق با آموزه‌ها و تعالیم عرفانی در مراحل مشخص و منظمی صورت می‌گیرد. به موجب اشارات اهل معرفت هریک از مراحل یادشده مشخصه خاصی دارد که هم‌زمان با انتقال به سطوح بالاتر پیچیده‌تر می‌شود. این موضوع سالک را آرام‌آرام به سوی سُکر و حیرت و به سمت فنا و بقا سوق می‌دهد.

ساحت اول	ساحت دوم	ساحت سوم	ساحت چهارم	ساحت پنجم
کفر به ایمان	گناه به طاعت	غفلت به آگاهی	غیبت به حضور	حضور به فنا
اعراض از شرک و بت‌پرستی	اعراض از مخالفت امر حق	اعراض از توجه به نفس (امور مباح)	اعراض از توجه به صفت و فعل خویش	اعراض از خود

از این رو یکی از دستاوردهای این پژوهش گردآوری، دسته‌بندی و تفصیل جزئیات مبحث بیداری و ساحت‌های آن در متون عرفانی است که براساس آن می‌توان حکایت‌های تحول روحی عارفان را در مراتب و منازل مختلف سلوک تبیین و تفسیر کرد. حاصل این پژوهش نشان می‌دهد که انسان مستعد تحول به سبب توجه به اسباب دنیوی و اخروی، در مراحل و منازل مختلف ایمان گرفتار نقصان در ایمان است که توبه حقیقی در هر مرتبه و مقام سبب زیادشدن ایمان او می‌شود. توجه انسان مستعد در دوران پیش از سلوک، اقبال به دنیا و خلق دنیاست که ثمره این توجه ارتکاب گناهان کبیره، اصرار بر گناهان صغیره و اشتغال به امور مباحی است که انسان را از ذکر حق دور می‌کند. اما توجه انسان مستعد در زمان سلوک مراقبت از نفس و خواهش نفسانی است که در مراحل مختلف سلوک به صورت‌های متفاوتی بروز می‌کند. سالک در بدایت حال با یقظه و انتباه از هوای نفس خود اعراض می‌کند و در طریقت وارد می‌شود. در ابتدای ارادت با مجاهده و ریاضت از دل‌بستگی‌ها و خواهش‌های نفسانی خویش خالی می‌شود و در اثر آن احوال دل او از صفات نکوهیده خالی می‌شود و صفات پسندیده در آن جای می‌گیرد؛ اما در منازل و مقامات بعد یعنی مراحل مشاهده، از دیدن این احوال پسندیده که در حکم توجه به صفت و فعل خویش است نیز روی می‌گرداند. این سیر و سلوک عرفانی با ترک وجود بشری انجام می‌پذیرد که مانع رسیدن به گوهر فنای فی الله و بقای بالله است. این مسئله سبب تنوع حکایت‌های تحول روحی در متون عرفانی شده است که در این میان کتاب تذکرة الاولیاء نمونه بارزی از تبیین مبحث تحول روحی در سطوح مختلف سلوک است. نتیجه‌ای که از بررسی ساحت‌های بیداری در حکایت‌های تذکرة الاولیاء حاصل شد، این است که پرداخت این دسته از حکایت‌ها ضرورت حرکت سالک را با استفاده از مبحث انتباه و بیداری به مقامات و درجات برتر نشان می‌دهد و این مطلب که بیداری و تغییر احوال به‌عنوان جوهره سلوک از ابتدای طریقت تا مراتبی که سالک می‌تواند بدانها دست یابد، در سیر استکمالی انسان تأثیرگذار است.

پی‌نوشت

۱. سه ساحت اخیر را می‌توان ساحت‌های تبدل صفات، اعراض از صفات (خود) و اعراض از هستی (خود) نیز نامید.
۲. برخی از نویسندگان متون عرفانی اهل کتاب را به تأویلات مختلف کافر می‌پندارند. آنان با استناد به آیات و احادیث قرآن کریم بر این باورند که اگر اهل کتاب به همه پیغمبران ایمان نیاورند، کافر به شمار می‌روند؛ زیرا همه پیامبران یکدیگر را تصدیق می‌کنند؛ پس انکار پیامبری به معنای انکار انبیا دیگر است (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱: ۵۵).
۳. مطابق با آیه ۱۷۱ سوره نساء، اعتقاد به تثلیث شرک است: «يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ الْإِلَهَ الْحَقُّ إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةٌ انْتَهَوْا خَيْرًا لَكُمْ إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ سُبْحَانَهُ أَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا». ای اهل کتاب، در دین خود اندازه نگه دارید و درباره خدا جز به راستی سخن نگوئید. در حق مسیح عیسی بن مریم جز این شاید گفت که او رسول خداست و کلمه الهی و روحی از عالم الوهیت است که به مریم فرستاده است. پس به خدا و همه فرستادگانش ایمان آرید و به تثلیث قایل نشوید. از این گفتار شرک بازایستید؛ بهتر است که جز خدای یکتا، خدایی نیست. خدا منزهر است از آنکه او را فرزندی باشد. هرچه در آسمان و زمین است، همه ملک اوست و خدا تنها به نگهبانی همه موجودات عالم کافی است (نساء: ۱۷۱).
۴. بنابر اشارات متون عرفانی این ساحت از بیداری را می‌توان ساحت گناه و معصیت به تقوا و ورع نیز نامید. به گفته محمد غزالی نخستین مرتبه ورع احتراز از حرام ظاهر است (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۵۷).

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۶۲). *طبقات الصوفیه*، تصحیح محمد سرور مولائی، تهران: توس.
۳. باخرزی، ابوالمفاخر یحیی (۱۳۵۸). *أوراد الاحباب و فصوص الآداب*، به کوشش ایرج افشار، تهران: فرهنگ ایران زمین.
۴. بدوی، عبدالرحمن (۱۳۶۷). *شهادت عشق الهی رابعه عدویه*، ترجمه محمد تحریرچی، تهران: مولی.
۵. بیگمردی، سوسن (۱۳۹۰). *تحلیل ریخت‌شناسانه و روان‌شناسانه داستان‌های تحول روحی عارفان و شاعران ایرانی تا پایان قرن هفتم*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رفسنجان: دانشگاه ولی عصر (عج).
۶. حسن‌زاده توکلی، محمدتقی (۱۳۹۷). *سخنی از بی‌سخنی: بررسی روایت تحول شخصیت در تذکرة الاولیاء عطار*، تهران: سوره مهر.
۷. رادمهر، فریدالدین (۱۳۸۳). *فضیل عیاض از رهنزی تا رهروی*، تهران: مرکز.
۸. روزبهان بقلی شیرازی (۱۳۴۴). *شرح شطحیات*، تهران: طهوری.
۹. _____ (۱۳۸۸). *ترجمه عرایس البیان فی حقایق القرآن*، ترجمه علی بابایی، جلد اول، تهران: مولی.
۱۰. روزبختیان، سیده مریم؛ بیلویی خمسلویی، جواد (۱۳۹۴). «بررسی عوامل یقظه و انتباه از نظر خواجه عبدالله انصاری و جایگاه آن در شرح حال عارفان در تذکرة الاولیاء»، *پژوهش‌های ادبی عرفانی* (گوهر گویا)، سال نهم، شماره ۱، ۱۴۲-۱۲۹.
۱۱. عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۶۰). *تذکرة الاولیاء*، تصحیح محمد استعلامی، تهران: زوار.

۱۲. عین‌القضات همدانی، عبدالله بن محمد (۱۳۷۸). شکوی‌الغریب (ترجمه دو رساله شکوی‌الغریب و زبده‌الحقایق)، ترجمه قاسم انصاری، تهران: منوچهری.
۱۳. _____ (۱۳۹۵). نامه‌های عین‌القضات همدانی، به اهتمام علینقی منزوی و عقیف عسیران، جلد اول، تهران: اساطیر.
۱۴. غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۸۶). ترجمه احیاء علوم‌الدین، تصحیح حسین خدیو‌جم، دوره ۴ جلدی، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۵. _____ (۱۳۸۳). کیمیای سعادت، به تصحیح حسین خدیو‌جم، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۶. غزالی، احمد (۱۳۷۰). مجموعه آثار فارسی احمد غزالی، به اهتمام احمد مجاهد، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۷. فتوحی، محمود؛ محمدخانی، علی اصغر (۱۳۸۵). شوریده‌ای در غزنه (اندیشه‌ها و آثار حکیم سنایی)، تهران: سخن.
۱۸. قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۱۳۹۶). ترجمه الرسالة‌التشیریة، ترجمه ابوعلی حسن بن احمد عثمانی، تصحیح سیده مریم روضاتیان و سید علی اصغر میرباقری فرد، تهران: سخن.
۱۹. کریمی، آسیه (۱۳۹۷). «بررسی فرایند شکل‌گیری تحول روحی عارفان مسلمان»، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه کاشان، شماره ۲۸، ۱۴۵-۱۶۴.
۲۰. مال میر، تیمور (۱۳۸۷). «تحول افسانه‌ای عارفان»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، سال ۵۱، شماره ۲۰۴، ۱۷۱-۱۹۴.
۲۱. محاسبی، حارث (۱۴۲۰). الرعاية لحقوق الله، محقق: عبدالرحمن عبدالحمید البر، مصر: دارالیقین.
۲۲. مستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل بن محمد (۱۳۶۳). شرح التعرف لمذهب التصوف، به تصحیح محمد روشن، دوره ۵ جلدی، تهران: اساطیر.
۲۳. مکی، ابوطالب (۱۴۱۷). قوت القلوب فی معامله‌المحبوب، مصحح: باسل عیون السود، جلد اول، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۲۴. میدی، رشیدالدین (۱۳۸۸). تفسیر عرفانی قرآن کریم معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری، به کوشش سید رضا باقریان موحد، جلد دوم، تهران: ارمغان طوبی.
۲۵. هجویری، علی بن عثمان (۱۳۹۰). کشف‌المحجوب، مقدمه و تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش.